

կ'աշխատել լինովին կը սորվի ֆրանսերէնը . եւ կը դիմէ դարձեալ Դպրոցին վարչութեանը՝ խնդրելով որ զսոր վերահստատեն . իր դիմումը ապագրելուն չի մնար . զսոր կը վերահստատուի . նախ ժամանակաւոր կերպով, 1810ին . Զրպետ այս անգամ չը յայտնուի իբրեւ քաջ ֆրանսագէտ որքան քաջ հաւաքէտ, եւ 1812ին կայսերական հրովարտակով՝ կ'անուանուի հայերէնի դասին տնտեսաւոր ուսուցիչ, որով եւ այդ զսոր վերջնապէս հաստատուած կ'ըլլայ Դպրոցին մէջ . Զրպետ կը հասցնէ յանի մը ֆրանսացի հայազէտներ, որոնց մին, Լըվայեան տը Ծորովալ, յետոյ իր յաջորդը կ'ըլլայ, 1826ին . Ներսէս Աշտարակեցի կը կանչէ Զրպետը Թիֆլիս, որպէս զի այնտեղ եւրոպական լեզուաց մասնաւոր վարժարանի մը հիմնարկութիւնը կաշմակիւրդէ . Զրպետ կը մեկնի՝ երեք տարւած արձակուրդ

ստանալով, եւ իրեն փոխանորդ կարգելով Լըվայալան տը Ծորովալը . երեք տարին անցնելէ յետոյ՝ Զրպետ չկրնալով դադնալ, Լըվայեան տը Ծորովալ կ'անուանուի տնտեսաւոր ուսուցիչ . Լըվայեան տը Ծորովալի կը յաջորդէ 1862ին, ծերուրէն, որուն կը յաջորդէ 1881ին՝ Քարկէր .

Զրպետ զործած է ոչ միայն իւր ուսուցչի, այլ եւ թրքեւ բանասէր, Իրմէ կրնան բաւական թուով ֆրանսերէն հայալեւանական աշխատութիւններ, ո ոնց մէջ ամենէն նշանաւորն է իր «Հայերէնի յերականութիւնը» . Զրպետ, ապաէս, ոչ միայն հայերէնի առաջին ուսուցիչն է եղած Ֆրանսայի մէջ, այլ եւ հայրը ժրանսայի հայալէտ բանասէրներուն .

2.

NOTES⁽¹⁾

CHAHAN DE CIRBIED

Sur les Arméniens d'Amsterdam et de Livourne

PUBLIÉES

PAR

FRÉDÉRIC MACLER

Lors de la fondation de l'Ecole des langues orientales vivantes, en 1795, l'article II du décret de la Convention portait qu'il y aurait un professeur d'arabe littéraire et vulgaire, un professeur de turc et un de persan et de malais.

En 1798, l'affiche annonçait qu'un nouvel enseignement serait donné à l'Ecole, celui de l'arménien; Jacques Chahan de Cirbied, d'Edesse, fut chargé de ce cours; mais il connaissait insuffisamment le français pour pouvoir enseigner avec fruit sa langue maternelle, et le cours provisoire d'arménien fut supprimé le 16 octobre 1801.

(1) Bibliothèque Nationale. Département des mss. Collection Coquebert de Montbret.

IV. Linguistique II. Juifs. Fr. nouv. acq. 20081

ԱՄՍԹԵՐՏԱՄԻ ԵՒ ԼԻՎՈՐՆՈՅԻ ՀԱՅՈՑ ՄԱՍԻՆ

ՆՕԹԵՐ

ՇԱՀԱՆ ԶՐՊԵՏԻ⁽¹⁾

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ

ՃՐԵՏԵՐԻՔ ՄԱՔԼԷՐ

Արեւելեան կենդանի լեզուաց վարժարանին հիմնարկութեան ատեն . 1795ին, «Գրումանսին»-ի հրովարտակին Բ . յոգուածին համեմատ՝ որոշուած էր՝ ինչ գէնել զաստու մը գրական եւ աշխարհիկ արարերէնի, դասատու մը թրքերէնի, եւ զաստու մը պարսկերէնի եւ մալայերէնի :

1798ին, ազգապիւր կը ծանուցանէր թէ նոր դաս մը պիտի աւելցուէր Դպրոցին մէջ, հայերէնի դասը . Յակոբ Շահան Զրպետ, որուն յանձնարեցաւ այս դասին աւանդումը, ֆրանսերէն այնքան չէր զիտեր որքան հարկաւոր էր օգտակար կերպով իր մալերէնի լեզուն ուսուցանելու համար, եւ 1801 հոկտեմբեր 16ին հայերէնի առժամանակեայ դասնթացքը ջրնջուեցաւ :

Ճաստ տարի յետոյ, Շահան Զրպետը արտօնութիւն խնդրեց հայերէնի դասընթացքը

(1) Ազգային Մատենադարան Փարիզի—Չեռագիրներու բաժին . հաւաքածու Գոթպէր տը Մոնպրէի :

Dix ans plus tard, Chahan de Ghibed sollicite l'autorisation de rouvrir le cours d'arménien, autorisation qui lui fut accordée par le Ministre, d'autant plus facilement qu'un plein succès couronna les efforts et le zèle du savant arménien qui fut nommé professeur titulaire le 27 février 1812.

Outre sa Grammaire Arménienne, Chahan de Ghibed donna un certain nombre d'ouvrages scientifiques qui lui valurent un bon renom parmi les orientalistes ses contemporains. Il rédigea, probablement sur la demande de Coquebert de Montbret, une notice sur les Arméniens d'Amsterdam et sur ceux de Livourne (1). Cette notice, que nous sachions, n'a pas encore vu le jour; aussi avons-nous pensé qu'il ne serait pas dépourvu d'intérêt de la publier au moment où la question d'Arménie est plus que jamais à l'ordre du jour.

F. M.

(1) Ce texte est extrait des papiers Coquebert de Montbret, récemment mis à la disposition du public par le département des manuscrits de la Bibliothèque Nationale. Charles Étienne Coquebert de Montbret (1755-1831), tour à tour commissaire de la marine à Hambourg, conseiller correcteur à la cour des Comptes, chef du bureau de la statistique au ministère de l'Intérieur, directeur des douanes de Hollande, dans les diverses situations d'une vie si agitée, trouva le temps de s'intéresser aux études philologiques, d'apprendre presque toutes les langues européennes, et l'arabe, et le chinois, de travailler à la publication du dictionnaire chinois du P. Basile de Glemont, et même de traduire les sentences de Hang-Ti-Fo-Chao (Cf. Baron de Silvestre, «Notice biographique sur M. le Baron Coquebert de Montbret», dans «Mémoires d'agriculture, d'économie rurale et domestique», publ. par la Société royale et centrale d'agriculture, 1832, pp. 63-84). Il était naturel qu'il dirigeât ses fils vers l'orientalisme: l'un d'eux, Antoine - François - Ernest, mourut en 1801 au Caire, où il avait été envoyé comme membre de la commission d'Égypte; l'autre, Eugène, traduisit les «Prolégomènes historiques» d'Ibn-Khaldoun. On ne s'étonnera donc pas de trouver parmi la masse de documents recueillis par ces savants une note sur les Arméniens.

վերականգնում է հայ ազգային գիտության և հայրենիքի պատկերը որ լիակատար չափով թիւն մը կը պատկեր Զոհրաբը ու ետեւը Հայ գիտուններն, որ արագորոտոր ուսուցիչ ծախցուցաւ 1812 վերադարձ 27ին :

Իր «Հայերէնի քերականութեան» գրութեան Զոհրաբը արագորոց բաւական թաւով գիտական դրածը որոնք գիտքը յաւ համարուի մը տիրապողին իր ժամանակակից արեւելագէտներուն մէջ : Խմբագրեց, հաւանականաբար Գոգպէր տը Մոնպրէի խնդրանքով, ծանօթագրութիւն մը Ամսթերմամբ եւ Լիւքսեմպըրկ Հայոց վրայ (1) : Այս ծանօթագրութիւնը կարծես թէ ասական ըլլաւ չէ տեսած . ուստի ժամանակին ինչ չտեսնելու թիւնէ դուրի պիտի չլրջար զայն հրատարակել այս պահուն երբ հայկական հարցը տառել քան երբեք օրումն հարց մըն է : Ծ. Մ.

(1) Այս բնագիրը քաղուած է Գոգպէր տը Մոնպրէի թղթիւնէն, որմէր զիտ վերջերս հանրութեան տրամադրութեամբ դրուեցան Ազգային Մասնաշարժանին հետազոտութեան պիտի կողմէ : Ծարձիկն Գոգպէր տը Մոնպրէ (1775-1831), որ հետզհետէ եղած է Հայագրութեան մէջ Զոհրաբի ծովային նախաարութեան յանձնակատար, Վերսալի մէջ իւր հրատարակեց արագրութիւն, վերականգնութեան գրականութեան պէտք ներքին Գործոց նախարարութեան մէջ, Հոլանտայի մագաւառաց արեւելէն, աղքատ խոտաբայ կեանքի մը աշխատանք կատարեց մէջ առեւ գտու բանախրական ուսումնասիրութիւններով հետազոտութեանը, գրեթէ րոյր եւրոպական լեզուները եւ արաբերէն ու չինարէն սորվելու Հ. Գոգպէր տը կրեանայի չինական քառասուն հրատարակութեանը աշխատելու եւ յոյն խոյ Հանդի-Թի-Մօ-Չաօի Խրատները, թարգմանելու (Համմ. պատեն տը Սիլվիսթր, կենդանական ծանօթութիւն պատեն Ի. Գոգպէր տը Մոնպրէի վրայ, «Յիշատակագիրը Երկրագործութեան», զաշտային եւ տասնին տնտեսութեան մէջ, երկրագործութեան արգայական եւ կիրառական բնիկութեան կողմէ հրատարակուած, 1832. էջ 63-84) : Բնական էր որ իր ոչ գիտնոր ուղղելը զէպի արեւելագիտութիւն, տնտեսական մէջ, Անթուան Ծրախուտ Էլնիսի, մասաւ 1801ին Գահիրէի մէջ, որ գրկուած էր իբրեւ տնտես Երկրագործ Բանասիրութեան : Իբրեւ, Էսթէն, Բոլայ-Մալտուսի զաւանակ, յատկաբար թարգմանեց : Զ. Գոգպէր տը չէ ուրիշ որ այդ գիտականներն չէ, ոչ հաւաքած թագմութիւն տարեմանին, ուն մէջ Հայոց մասին ծանօթագրութիւն մը չստի :

ARMÉNIENS (*)

(Fol. 64^v) Sous le règne de sultan Suléyman II (1) qui gouverna l'Empire ottoman pendant 47 ans et sous celui de chah Tahmaz I qui gouverna la Perse pendant 50 années (2) jusques vers l'an 1574, l'Arménie devint le théâtre de guerres continuelles entre ces deux empires et le commerce de cette nation s'affaiblit considérablement dans le Levant. La découverte du nouveau monde et du Cap de Bonne Espérance força pour ainsi dire les Européens à changer la direction de leur commerce, en abandonnant les meilleurs ports de l'Afrique et de l'Asie.

Cosme III (3), grand duc de Toscane, par un édit qu'il fit publier en 1548, déclara la ville de Livourne (4) libre et ouverte aux commerçans de toutes les nations en leur assurant des protections pour y exercer leur commerce. Dans la même année (5) le patriarche d'Arménie Etienne V (6) vint à Rome en personne pour avoir des conférences avec le pape Pie III (7) au sujet des affai-

(*) Գ. Մաքրեր նշանութեամբ պահպանած է բնագրին ուղղագրութիւնը, որ Զրպետի ասե- նուան ուղղագրութիւնն էր :

1) Surnommé le « Conquerant » le L. gislatureur; monta sur le trône en 1520, est donc le contemporain de François Ier et de Charles Quint; mourut en 1566.

2) Thamasp Ier de la dynastie des « Sophis », régna de 1524 à 1576.

3) Cosme de Médicis devint duc de Toscane en 1537 et grand duc en 1569. Le duché de Toscane ou Florence avait été érigé par Charles Quint en 1531 en faveur d'Alexandae de Médicis.

4) La prospérité de Livourne date de l'époque (1421) où Florence l'acheta aux Génois pour avoir un port de mer à elle.

5) En 1548. Voir note 3.

6) Etienne V monta sur le siège patriarcal en 1541. Il est nommé « Salmasdetsi » et « Cos-tantinoubolsetsi » parce qu'il était né à Salmas et qu'il avait été élevé à Constantinople. (Saint-Martin, « Mémoires... sur l'Arménie », I, p. LLL.

7) Pie III ne fut pape que 27 jours, en 1503. Il s'agit ici vraisemblablement de Paul III qui fut pape de 1534 à 1550.

ՀԱՅԵՐ

(թերթ 64 ա.) Սուլթան Սիւլէյման Բ. Ի(1) օ-րով, որ Օսմանեան պետութիւնը կառավարեց 47 տարի եւ Շահ Թահմազ Ա. Ի(2) օրով որ 50 տարի կառավարեց Պարսկաստանը՝ մինչեւ 1574, Հայաստան թառերաբմբ դարձաւ այդ երկու պետութեանց միջեւ մղուած շարունա-կական պտտերազմներու, եւ այդ ազդին վա-ճառականութիւնը մեծապէս տկարացաւ Արեւելքի մէջ։ Նոր աշխարհին եւ Բարեխոսոյ-Գլուխին զիւար. կերպով մը բնադատեց Նւ-րոպացիները իրենց վաճառականութեան ուղ-ղութիւնը փոխելու, Ափրիկէի եւ Ասիոյ լաւագոյն առահանգիստները լքանելով։

Գագմա Ա. (3), մեծ դուքս Թուքանայի, հրո-վարտակով մը զոր հրատարակեց 1548ին, Լի-վորնոյ(4) զաղաքը ազատ հռչակեց եւ ամէն ազգի վաճառականներուն բաց՝ անոնց ապա-հովելով ամէն պաշտպանութիւն իրենց առեւտրին այնտեղ ի գործ դնելու համար։

Միեւնոյն տարին (5) Ստեփանոս Ե. Հայոց կաթողիկոսը(6) Հռոմ եկաւ Պիոս Գ. (7) պապին հետ խորհրդակցութիւններ ունենալու համար Նիկիոյի, որ չարքերու մասին։

1) «Աշխարհակալ» եւ «օրէնսդիր» մականունուած. դահ բարձրացաւ 1520ին. ժամա-նակակիցն է ուրեմն Փրանսուա Ա. Ի եւ Կարլոս Ե. Ի. մեռաւ 1566ին։

2) Թամասպ Ա., Սոֆիներու հարստութենէն, թագաւորեց 1524էն 1576։

3) Գագմա աթմայի Թուքանայի դուքս եղաւ 1537ին եւ մեծ դուքս 1569ին, Թուքանայի կամ Ֆրորենցայի զքութիւնը 1531ին հաստատուած է Կարլոս Ե. Ի ձեռքով՝ ի նպատու Արեւմտեայ աթմայի։

4) Լիվորնոյի բարգաւաճ կացութիւնը կը սկսի այն թուականէն (1421) երբ Ֆրորենցա դայն զինել ձեռնփայցիներէն իրեն յատուկ ծովային նաւահանգիստ մը ունենալու համար։

5) 1548ին. տես նոթ 3։

6) Ստեփանոս Ե. կաթողիկոսական աթոռը բարձրացաւ 1541ին, Կոստանդնուպոլսի եւ «Կոստանդնուպոլսեցի», որովհետեւ Սալ-ժաստ ծնած եւ Կ. Պոլսի կրթուած էր, (Սէն-Մարթէն, Յուշադիրք Հայաստանի մասին)։

7) Պիոս Գ. պապ եղաւ 27 օր միայն։ Այս-տեղ խնդրոյ առարկայ եղող անձը հաւանա-կա՞ծօրէն Պիոս Գ-ն ըլլալու է, որ պապ եղաւ 1534էն 1503։

res de l'Eglise. (64^b) En passant par Florence, ce patriarche fut présenté au grand duc de Toscane qui lui fit beaucoup d'accueil. Il l'instruisit de l'édit qu'il venait d'annoncer et l'invita à engager les commerçans de sa nation à venir s'établir à Livourne. Le patriarche envoya aussitôt cette circulaire traduite dans sa langue à plusieurs maisons riches et commerçantes de la Grande Arménie, et après deux ans d'absence, de retour dans son siège patriarcal à Erivan(1), il les engagea lui-même à aller dans cette ville pour y répandre leur commerce, et ce fut alors qu'une société d'Arméniens, au nombre de 15 personnes, s'établit vers l'an 1553. Ce furent ces Arméniens qui produisirent les premiers dans cette ville les indiennes, les toiles rayées, les soieries de la Perse, d'Alep, de Manissa et la manière de travailler et de polir le corail.

(65^a) Le commerce des Arméniens avec les Indes orientales par la voie d'Ormuz éprouva à cette époque une diminution sensible dans la masse de ses produits.

Les Vénitiens et les Génois quittèrent entièrement les entrepôts qu'ils possédaient sur les côtes de la Méditerranée et du Pont Euxin; les Arméniens du Vieux Julfa, (3) de Tauris(2) et de Suldania qui avaient entretenu jusqu'alors un commerce avantageux entre l'Inde et les factoreries italiennes, n'eurent plus aucun débouché pour leurs marchandises.

Après ces changemens, différentes maisons riches de la Haute Arménie ne tardèrent point à tourner leur attention vers le commerce que faisait alors l'occident avec les deux Indes et

(64 p.) Քիորեմ ցայլն անցած աստի, այդ կաթողիկոսը ներկայացուեցաւ թուրանայի մեծ զուգարին, որ ասոր շատ լաւ ընդունելու թիւն ըրաւ: Հաղորդեց անոր այն նորվարածակը որ արձակած էր եւ զայն իրաւելեց իր ազգին վաճառականները զրդելու: որ զայն իրիւրնս հաստատուն ի կաթողիկոսն իսկոյն այդ ըջլարեալականին հայերէն թարգմանութիւնը զրդեց Մեծ Հայաստանի շատ մը հարուստ քլմանապահանջանեալ տուններու, եւ երկու տարուան քաջակայտ թէնէ յետոյ՝ երբ զարձաւ կաթողիկոսական աթոռը, Երեւան(1), դանտնք անձամբ զրդեց երթալ այդ քաղաքին մէջ իրենց առեւտուրը ստանձնելու, եւ այդ միջոցին է որ Հայերու ընկերութիւն մը՝ 15 հոգիէ բաղկացած՝ հաստատուեցաւ հոն մտաւարապէս 1553ին: Այդ Հայերն են որոնք առաջին անգամ ըլլալով այդ քաղաքին մէջ ներմուծեցին հնդկական պատտաները, յետոս որ կառաւորը Պարսկաստանի, Հայկդի, Մանիսայի մետաքսեղէնները եւ քուսար բանելու եւ լղկեցնելու կերպը:

(65. ա.) Հայոց վաճառականութիւնը արեւելեան հնդկաստանի հետ Օրմուզի ճամբով՝ այց միջոցին զգալի նուազում մը կրեց իր արդիւնաբերութեանց զանցումին մէջ: Վենետիկցիք եւ ձենովացիք բարորդին քաջութեան այն մթերանոցներէն զորունէին Սիւլբերկրակային եւ Եւքսինեան Պոնտոսի ափերուն վրայ, չէին Զուգայի(2), Իսաբէթի(3) եւ Սուլթանիի Հայերը որ մինչեւ այն աստի չհասեր վաճառականութիւն մը ըրած էին Հնդկաստանի եւ իտալական վաճառատուններուն միջեւ, այլեւս իրենց ապրանքներուն համար ունէ վաճառատնողի չունեցան:

Այս փոփոխութիւններէն յետոյ քարծր Հայաստանի զանազան հարուստ տուներ շուշաջան իրենց ուշադրութիւնը դարձնել գէպի այն վաճառականութիւնը զոր այդ միջոց

1) Cette ville fut longtemps une des capitales de l'Arménie et, au XVIe siècle, servit de résidence aux chahs de Perse.

2) Sur le fleuve Araxe, près de la frontière russo-persane; c'est une des principales étapes sur la route Erivan-Tauris-Téhéran.

3) Ou Tabriz et Tebris, capitale de l'Aderbeïdjan, ville très commerçante, point de rencontre de toutes les caravanes trafiquant entre la Perse, l'Asie-Mineure et la Syrie; fondée par Zobéïda, une des femmes de Haroun-ar-Rachid, vers 792.

1) Այս քաղաքը երկայն աստի Հայաստանի մայրաքաղաքներէն մին եղաւ եւ ժՁ. դարուն պարսիկ Շահերուն իբր բնակավայր ծառայեց:

(4) Սրասայ գետին վրայ, ոռոս-պարսկական սահմանադիմին մօտ՝ գլխաւոր անդրուանդներէն մին է Սեւան-Իսաբէթ-Փեթրանի ճամբուն վրայ:

(3) Կաթ Քաղբիղ եւ Քեղբիղ. Սարգստական մայրաքաղաքը. քաղաք մը շատ վաճառական, հարեալման կէտ՝ Պարսկաստանի, Փոքր Ասիայ եւ Սիբիրոյ միջեւ տառաւոր ընդդ կառաւաններուն, հիմնուած 792ին, Հարուն-ար-Ռաշիդի կրներէն միոյն Զուգայայի ձեռքով:

ce fut dans cet état de choses que plusieurs Arméniens vinrent s'établir pour la 1re fois dans la ville d'Amsterdam, vers l'an 1560(65) pour faire le commerce des perles, des diamans et envoyer en Turquie les productions naturelles de l'Amérique et les produits des fabriques de France et des Pays-Bas.

Sous les gouvernemens de la Toscane et de la Hollande, les Arméniens jouissaient dans leur commerce des mêmes protections que les habitans du pays. Le seul privilège qu'on avait accordé aux Arméniens de Livourne était l'exemption de donner des logemens et des rations aux troupes dans un temps de guerre. Il paraît que ce fut Ferdinand 1er (1) qui leur accorda cette distinction en 1593.

Cependant, lors de la première entrée de l'armée française dans Livourne en 1796, les Arméniens s'assimilèrent aux habitans et fournirent comme eux tout ce qui était nécessaire aux soldats. 28(2) officiers de l'Etat major furent logés et meublés à leurs dépens.

(66*) Les Arméniens d'Amsterdam ne jouissaient d'autre privilège que celui de la liberté des cultes, commune à eux comme à toutes les sectes. Le grand patriarche exerçait toujours ses droits sur les individus de la nation, comme sur leurs affaires ecclésiastiques; le gouvernement y prêtait quelquefois la main, soit pour destituer des curés ou des évêques d'après l'agrément de ce pontife.

On comptait à Livourne vers le milieu du dernier siècle environ 33 familles arméniennes établies dans cette ville et 18 à Amsterdam; actuellement ils sont en très petit nombre; en voici l'énumération:

Ceux de Livourne sont:

(1) 1587—1608.

(2) Le 2 de 28 est indistinct et pourrait à la rigueur être pris pour un 8. Mais 88 serait un chiffre bien fort d'officiers hébergés par les Arméniens.

ցին Արևմտաք Վ'ընէր երկու Հնդկաստան, հերոսն հետ, եւ իրերու այդ վիճակին մէջ է որ շատ մը Հայեր, եկան առաջին անգամ Բլլալով հաստատուիլ Վ'մթթերտամ, 1560ի մօտ, (65թ) մարդորի. ազմանդի վաճառականութիւնը նշուեալ եւ Ստորին Նաւանգաց արդիւնաբերութիւնները Տաճկաստան զրկելու համար:

Թուրքիայի եւ Հոլանտայի կառավարութեանց ներքին, Հայերը իրենց առեւտուրին մէջ կը վայելէին այն նոյն պաշտպանութիւնը զոր ունէին երկրի բնակիչները: Միակ առանձնաշնորհութիւնը որ շնորհուած էր Լիվորնոյի Հայոց պաւսերագմի առին զօրքերուն զինակարան եւ ուսանող տալու պարտքին զինք ձեռնայն էր Վ'երեւայ թէ՛ Տիեզերխանու Ա. Ն (1) է որ այդ մասնաւոր շնորհն ունեցըբաւ 1513ին:

Սակայն ֆրանսական բանակին Լիվորնո առաջին անգամ մտնելու միջոցին՝ 1796ին, Հայերը տեղւոյն բնակիչներուն հետ միացան եւ թոնոց պէս իրենք ալ հայթայթեցին ամէն ինչ որ հարկաւոր էր զինուորներուն: Վեթաւաժնոց 28 (2) սպաներ անոնց ծախքով բնակարան ու կարասիք ունեցան:

(66ա) Աւսթերտամի Հայերը ուրիշ առանձնաշնորհութիւն չէին վայելեր իրաց երկրացւաններէ ազատութիւնը, զոր իրենց պէս կը վայելէին նաեւ բոլոր ազանդները: Կաթողիկոսը իր իրաւունքները կը բանեցնէր միշտ այդ հայ անհատներուն ինչպէս եւ իրենց անհեղեցական խնդիրներուն վրայ. կառավարութիւնը երբեմն կ'աջակցէր անոր, քահանաները կամ եպիսկոպոսները պատժանակ ընելու համար՝ այդ քահանայապետին կամքին համեմատ:

Լիվորնոյի մէջ վերջին դարուն կէտին մօտ՝ 33 հայ ընտանիք կը համրուէր այդ յազաբը հաստատուած, իսկ Աւսթերտամի մէջ՝ 18. այդ մշտտ սակաւաթիւ եւ աւաճող զուգակը:

Լիվորնոյի Հայերն են.

Օովաննէս Մկրտիչ Կարսպեան, հովիտ:

1) 1587—1603:

2) 28ին 2ը շատ անորոյ գրուած է եւ ի հարկին կրնալ նաեւ 8 կարգացուիլ: Բայց 88 շատ խոշոր թիւ մըն է եւ հաւանական է որ սակաւաթիւ Հայերը այդչա՛ն շատ սպաներու բնակարան տուած Բլլան:

Jean B^e. Garabied, curé, né à Angora 1
Mirimany, 4 frères nés en Italie et dont 2
sont mariés 4
Mouradja, né à Constantinople et marié
avec une Italienne 1
(66^b) Baboumenz, né à Julfa; seul et vieux 1
Salvadory, deux frères nés à Livourne 2
Grégoire Sceriman, né en Asie, marié avec
une Italienne 1
Pascal Sceriman, né dans l'Inde, seul 1
Nazar, oncle, et 3 neveux, nés à Livourne 4
Jean B^e. Armeny, né à Livourne 1
Yasigy, né à Angora, marié avec une Italienne 1

17

Il y a dix ans environ (1) qu'on comptait 34 personnes, hommes et femmes, dont 7 étaient des vieillards; mais plusieurs sont morts et les autres sont retirés dans leur pays. Leur nombre aujourd'hui ne peut excéder celui-ci que de 3 à 5 individus au plus.

Dans la ville d'Amsterdam, on ne trouve maintenant que 4 Arméniens, qui sont:

Grégoire Vartabied, curé, né à Manissa, en Turquie.

Masseh, deux jeunes frères, nés à Amsterdam (67^a) Garabied Sory, né à Smyrne, marié en Hollande.

Les Arméniens qui se trouvent dans ce moment à Livourne et à Amsterdam ont dans ces deux villes une résidence fixe et ordinaire. Depuis longtemps, ceux mêmes qui sont nés en Asie y sont au moins depuis 15 ou 20 ans; on ne voit point dans l'une et dans l'autre de ces deux villes d'Arméniens fixés un certain temps pour y suivre des affaires de commerce.

Il n'y a maintenant à Livourne que 6 ou 10 Arméniens qui s'appliquent au commerce et les autres vivent pour la plupart des biens-fonds qu'ils possèdent.

Quant à ceux d'Amsterdam, trois seulement y existent par leurs revenus. Il y en a un qui exerce le métier de graveur sur bois pour l'impression des indiennes.

1) Donc, vers 1800.

Ծնած էնկիրիւ 1
Մերթմանի, չորս հղբայրներ, ծնած Խալիա 4
և Երոնց երկուքն ամուսնացած են
Մուրաճա, ծնած Պուլիս, և Խալուհիի մը հետ
կարգուած 1
(66^բ) Պապուհէնց, ծնած Զուղա, ամուսնին
և Ժիր 1
Սալվատորի, երկուս հղբայրներ, ծնած Լի- 2
վորնո
Գրիգոր Շէրթման, ծնած Ասիա, Խալուհիի մը
հետ կարգուած 1
Փապալ Շէրթման, ծնած Հնդկաստան, ամ- 1
ուսնին
Եագար, հորեղբայր, և երեք հղբորդեր, 4
ծնած Լիվորնո
Գովհաննէս Մկրտիչ Արմենի, ծնած Լիվորնո 1
Եագիճի, ծնած էնկիրիւ, Խալուհիի մը հետ
կարգուած 1

17

Տասը տարիէ չափ առաջ 34 հոգի էին, այդ
ու կին, որոնց 7ը ձերուներն էին. ըստ շա-
տերը մեռան և մեռնեցը իրենց երկիրը քա-
շուեցան : Այսօր իրենց թիւը 17էն առ առա-
ւելն 3-5 հոգի աւելի կրնայ ըլլալ :

Ամսթերտամ քաղաքին մէջ 4 այժմ Հայ
միայն կայ, որոնք են .

Գրիգոր վարդապետ, հովիւ, ծնած Մա-
նիսա՝ Տաճկաստան :

Մասէհ, երկու երիտասարդ հղբայրներ, ծը-
նած Ամսթերտամ :

(67^ա) Կարապետ Սորի, ծնած Իզմիր, Հոլան-
տայի մէջ կարգուած :

Այս մէջոցիս Լիվորնո և Ամսթերտամ գրու-
նուող Հայերը այդ երկու քաղաքներուն մէջ
հաստատուն և սովորական բնակարան ունին :
Անոնք իսկ որ Ասիա ծնած են, երկայն ատենէ
ի վեր, գոնէ 15-20 տարիէ ի վեր հոն հաս-
տատուած են. այս երկու քաղաքներուն մէջ չէ
պատահած որ Հայեր առնեն մը միայն հաստա-
տուին իրենց առեւտուրն ընելու համար :

Այժմ Լիվորնոյի մէջ 9-10 Հայ կայ միայն
վաճառականութեամբ զբաղող, միւսները մեծ
մասամբ իրենց կալուածներուն եկամուտովը
կ'ապրին :

Դաւով Ամսթերտամի Հայերուն, անոնցմէ
երեքը միայն իրենց եկամուտովը կ'ապրին :
Մին փայտի վրայ փորագրութեան արհեստով
կը պարապի՝ հնդկական պատառներու տպա-
գրութեան համար :

(1) Ուրեմն 1800ի մօտ :

(67^b) Les Arméniens ont toujours professé la religion chrétienne, depuis le commencement du quatrième siècle. Partout où ils se sont établis en corps, ils ont eu le soin de pratiquer leur culte. Ceux de Livourne ne commencèrent à l'exercer publiquement que vers la fin du seizième siècle et ce fut à la suite d'un second édit que fit Ferdinand I, grand duc de Toscane, par lequel il promettait sûreté et protection à tous les négocians étrangers qui viendraient commercer dans la ville de Livourne.

C'est après cette déclaration que d'autres Arméniens venant en plus grand nombre à Livourne, emmenèrent avec eux des prêtres de leur rit et par une permission spéciale de l'archevêque de Pise, ils furent autorisés les jours de fêtes solennelles à officier dans l'Eglise des Cordeliers et dans celle de la «Misericordia» (68^a) qui n'est plus aujourd'hui qu'une maison. Cette permission accordée pour un certain temps se continua jusques vers l'an 1671, époque où la cour de Rome autorisa les Arméniens à exercer leur culte tous les jours dans une de ces deux églises.

Le 16 mai 1689, renfermés dans une maison, 27 Arméniens des plus riches particuliers de Livourne souscrivirent pour une certaine somme afin d'élever une église particulière pour leur culte.

Ils achetèrent en 1692, avec l'autorisation de Côme 3, (1) le terrain du jardin des Cordeliers pour le prix 5489 1/2 de «pezza» (2), monnaie de Toscane répondant à 26332 francs de France.

En 1697, les Arméniens s'imposèrent volontairement un droit appelé «Stallagio», par lequel ils s'obligèrent tous sans distinction de payer à une caisse qu'on avait formée une certaine somme pour chaque balle de marchandises (68^b) importée ou exportée, afin de pourvoir aux frais de construction et d'entretien de l'Eglise.

1) 1670 — 1723.

1) Le mot «pezza» signifie en italien pièce; il faudrait ici «pezze»; la pièce en question était faiblement la léopoldine, qui valait environ 5,30.

(67^a) Հայերը միշտ քրիստոնէական կրօնքը դաւանած են՝ չորրորդ դարու սկիզբէն ի վեր: Սմէն ուր որ հաւաքաբար հաստատուած են, նոցա տարած են իրենց ազգային ծէսը պահպանելու: Հայերը տասնվեցերորդ դարու վերջերը սկսան իրենց կրօնական նպարդու թիւնները հրապարակաւ կատարել, երկրորդ հրովարտակէ մը յետոյ զոր արձակեց Ֆերտինանտ Ա. Իտաքանայի մեծ դուքսը, եւ որով ապահովութիւն եւ պաշտպանութիւն կը խոստանար Լիվորնո քաղաքին մէջ վաճառական նութիւն ընելու համար եկող բոլոր օտարականներուն:

Այդ յայտարարութենէն ետքն է որ ուրիշ Հայեր, աւելի մեծ թուով զառով Լիվորնո, իւրենց հետ թերին իրենց ծէսին պատկանող քահանաներ եւ Փիղոյի արքեպիսկոպոսին մէկ մասնաւոր թոյլտուութեամբ՝ արտօնուեցան, հանդիսաւոր տօնի օրերուն, պատարապի արարողութիւնը կատարել Գորալիէներու եկեղեցիին եւ «Միգերիքորաթ» եկեղեցիին մէջ (68^a) որ այժմ պարզ տուն մըն է. ժամանակուան մը համար շնորհուած այդ թոյլտուութիւնը շարունակուեցաւ մինչեւ 1671 տարին, երբ Հռոմայ արքանիքը արտօնեց Հայերը իրենց ծէսը ամէն օր կատարել այդ երկու եկեղեցիներէն մէկուն մէջ:

1689ի մայիսի 16ին, տան մը մէջ հաւաքուելով, 27 Հայեր, Լիվորնոյի ամենէն հարուստ անհատներէն, գումար մը հանրազրեցին՝ իրենց ծէսին համար մասնաւոր եկեղեցի մը կանգնելու նպատակով:

1692ին գնեցին, Գոգմո Գ. ի(1) արտօնութեամբ, Գորալիէներու պարտեզը, 3489 փեմայի(2), թուքանական դրամ որ ֆրանսական 4 ան 26352 ֆրանքի կը համապատասխանէ:

1697ին, Հայերը կամաւորապէս իրենց իրենց վրայ դրին տուրք մը stallagio կոչուած՝ որով ամենքն անխափր ինքզինքին հարկադրեցին վճարել անտուկի մը՝ զոր հիմամ էին. որոշ գումար մը ամէն մէկ ներածուած կամ արտածուած (1^a) ապրանքի նակի համար, որպէսզի եկեղեցիին շինութեան եւ պահպանման ծախքերն աւտով հայթայթէին:

(1) 1670-1723:

(2) Pezza բառը իտալերէն լեզուով գրած կը նշանակէ հոս պէտք էր pezze գրել, այդ գրամը հաւանականորէն «էկսփոլտին» էր որ մօտաւորապէս 5 ֆր 50 կ'արժէր:

On en jeta les 1ers fondemens en 1701. Deux p[ri]ncipales personnes nommées Gilabkan de Marcar (1) et Diodet de Matous (2) furent chargées de la surveillance des travaux et des dépenses. Le 1er janvier 1714, cette église fut achevée entièrement après avoir coûté environ 70,000 p[er]zza.

Depuis cette époque, l'Eglise fut administrée, quant au spirituel, par le ministre, et pour le temporel, par 4 procureurs de la Nation.

Les Arméniens de Livourne ont toujours été soumis au pape; le curé dépendait anciennement de la congrégation de la Propagande et en recevait aussi son traitement annuel. Mais depuis Léopold, grand duc de Toscane (3), leur église est devenue une église à part pour leur nation et dépend[an]te du prince du pays. (69^a) Les revenus de cette église peuvent monter à 35 ou 40,000 fr. provenant de biens immeubles. Elle possède aussi deux appartemens pour l'habitation des prêtres et un hospice de 5 ou 6 chambres attenant à elle pour les pauvres de leur nation.

Les Arméniens de cette ville n'eurent jamais d'école dirigée par eux-mêmes pour l'instruction de leurs enfans. Le but p[ri]ncipal de tous ceux qui y venaient était uniquement le commerce.

Un riche Arménien de Constantinople nommé Kusély, qui avait été longtemps inspecteur de la Monnaie du grand Seigneur, en se fixant quelque temps à Livourne avec sa famille, out l'intention d'établir à ses frais une école à Pise pour l'usage de sa nation; mais ce projet n'eut jamais d'exécution; Kusély se retira dans sa patrie vers l'an 1798 et y mourut vers le commencement de ce siècle.

1) Cette expression doit trahir un original comme Gilabkan Marcarian, c-à-d. Gilabkan de la famille Marcar.

2) Probablement: Diodet Matoussian, c-à-d. Diodet, de la famille Matous (= Mathéos = Mathieu).

3) De la maison de Lorraine-Autriche, grand duc en 1765, empereur en 1790.

Այդ եկեղեցիին առաջին հիմքեր դրին 1701ին և երկու ղեկավար անձեր Ժիլապքան ար Մարգար (1) և Տիոտէ ար Մաթուս (2) պաշտոն ստացան հսկել շինութեան և ծախքերուն և 1714ի յունուար 1ին, եկեղեցին բոլորովին աւարտեցաւ՝ մօտաւորապէս 70,000 փեցցաի նստելով և

Այդ թուականէն ի վեր, եկեղեցիին վարչութիւնը՝ հոգեւոր դործերու մէջ՝ հովիւին ձեռքը եղաւ, և աշխարհական դործերու մէջ և երեսփոխաններու և

Լիվորնոյի Հայերը միշտ հպատակած են պապին, իրենց հովիւը առաջ կանխում ունէր Փրոփականաւայի ժողովէն և անկից ի՛նչ դուռնէ իր տարեկան թոշակը և բայց թոքքանայի մեծ դուռը Լէոփոյաէն ի վեր (3), իրենց եկեղեցին աղագային առանձին եկեղեցի մ եղած է. երկրին իշխանէն կանխում ունեցողը (69^a) և Այս եկեղեցիին եկամուտը կրնայ մինչև 35-40000 ֆրանքի ելլել, անշարժ կալուածներու հատոյթովը գոյացած և Ան ունի նաև երկու ավարթըման և արքայանիւթը կը բնակին, և իրեն կից 5-6 սենեակով անկեանոց մը իրենց ազգին աղքատներուն համար և

Այս քաղաքին Հայերը երբեք չունեցան իւրենց ձեռքով կառավարուած դպրոց մը իրենց զաւակներուն կրթութեան համար, Բոլոր հոն եկողներուն ղեկավար նպատակը միմիայն վաճառականութիւնն էր և

Կ. Պոլսեցի հարուստ Հայ մը, կիւղիւեան անուն որ երկար առան ծածկաց վեհապետին փողբանոցին վերատեսուչ էր եղած, ժամանակ մը իր ընտանիքին հետ Լիվորնո հաստատուելով՝ զիստաւորութիւնն ունեցաւ իր ծախքով զպրոց մը հիմնել Փիզայի մէջ՝ իր ազգին համար, բայց այդ ծրարէրը երբեք չդրածադրուեցաւ. կիւղեւեան իր հայրենիքը քաջուեցաւ 1798ին և այս դարուս սկիզբները մեռաւ հոն և

1) Այս բացատրութիւնը հայերէնի մէջ «Ժիլապքան Մարգարեան», ըլլալու է և այսինքն Ժիլապքան Մարգար ընտանիքէն և

2) Հաւանականաբար՝ Տիոտէ Մաթուսեան, այսինքն Տիոտէ (Աստուածատուր) Մաթուսի ընտանիքէն (Մաթուս=Մատթէոս) և

3) Աւարտեական: Լորէնի աղագատնմէն և մեծ դուռը 1765ին, կայսր 1790ին և

(69a) Aucomm[encemen]t du siècle dernier il y avait à Livourne une imprimerie arménienne et on y publia quelques livres d'Eglise, une grammaire, une logique et autres ouvrages. Mais les caractères, poinçons et matrices étaient fort mauvais et sortis d'une main peu habile. On les abandonna au bout d'un certain temps. Présentement il n'existe point d'imprimerie arménienne à Livourne.

Cepend[ant] les caractères arméniens avec lesquels on imprima à Londres en 1736 l'histoire de Moïse de Chorène, en arménien et en latin, ont été vendus; ils passèrent de main en main et parvinrent en 1791 dans celles du curé arménien actuellement à Livourne; il avait l'intention de les envoyer aux religieux arméniens du Mont Liban. Mais il les garda pour lui et il parait qu'il les possède encore actuellement. Les lettres minuscules n'y sont pas bien complètes et les majuscules manquent entièrement.

CHAHAN DE CIRBIED

Avril 1811.

(En fin au prochain numéro)

(69բ) Անցեալ դարուն սկիզբը Լիվորնոյի մէջ կար հայկական տպարան մը, եւ հոն տպագրեցին քանի մը եկեղեցական գրքեր, քերականոսութիւն մը, արամաբանութիւն մը եւ ուրիշ գործեր, իսկ զգրկերը հայր եւ մայր ստանբըլ շատ գէշ էին եւ անճարտար ձեռքէ մը ելած։ Ատեն մը ետքը զանոնք մկկիի դրին։ Այժմ Լիվորնոյի մէջ հայկական տպարան չկայ։

Սակայն հայկական տառերը որով 1736ին Լոնտոնի մէջ տպագրեցին Մովսէս Ստեփանյանի պատմութիւնը՝ հայերէն եւ լատիներէն՝ ծախուեցան ձեռքէ ձեռք անցնելով։ Լիվորնոյի այժմեան հովիւին ձեռքն ինկան։ մտադիր էր զանոնք գրկել Լիբանանի հայ կրօնաւորներուն, բայց ջոովը պահեց եւ կ'երեւայ թէ իր քովն են մինչեւ հիմա, Հասարակ տառերը ամբողջ չեն եւ գլխատառերը բոլորովին կը պակսին։

ՇԱՀԱՆ ՋՐՊԵՏ

Ապրիլ 1811

(Մնացեալը յայտդի քիւով)

ՀՆԶԵԱԿ

Ջրմուռան պայծառ երկընթին մէջէն
կը սահի քնքուշ լուսինը ոսկի,
Ու խաղաղ օդին մէջ՝ լուռ, մեղմակի,
Անոր ջինջ շողերը կը պաղպաղին։

Գեառնին, երեկուան մութ անձրեւներէն
ճոռաւ, կը փրէ ջրեղջիւնր ազատ,
'Ի այդ հայլիներուն մէջ՝ շարժուն 'ւ աղօտ
Լուսինն՝ դէմքն անդին, բերապատկօրէն

Կրկնուած, բեկբեկ ու ծամածռած,
Կ'եղծուի, կը պղծուի ու կը աղցեղայ,
Կը դռնեկանայ լընորն ամօթիւթած։

Ո՛վ սուրբ Դոնալ, ջու լոյսդ ալ աղւոր
Կ'աւրբի այսպէ՛մ՝ երբ հայելանայ
Ամբոթին ծրփուն հոգւոյն մէջ պղտոր։

ՏՅՐԱԿԻՏ

ՄԻՍԱԲԵԱՆԻ „ՍՈՓԻԱՆ“

Այս գրութիւնը զոր Միսաբեան ինքն իսկ
«Վէպ» է անուանած եւ զոր իբր այդ կը հը-
րատարակենք, վէպ մը չէ՝ բառին բուն ի-
մաստով ալ տեսակ մը փանթեզի, անգլիացի
«Լամբրիսթի»ներուն կա-գ մը գրուածքներուն
պէս ուր խոր զգացումն ու կտակը, լուրջ
խորհրդածութիւնն ու զուարթամտութիւնը
իրարու կ'ընդելուելուն, Շատ հետաքաշա-
բար դէպքերը որ կը պատմէ Միսաբեան,
հնարովի են ծայրէ ծայր, բնութանկան, ընկե-
րական, կրթական, գեղեցկապիտական, ազգա-
յին հարցերու մասին իր մտածումներն արտա-
յայտելու համար ցերիւրում։ Ամբողջութիւնը
հաւասար չէ՝ կան հոն տկար մասեր, քանի մը
ազգայական կտորներ անձերը զոր ցոյց կու-
տայ Միսաբեան, Սոփիա, Ուլալ եւ իրենց զա-
ւակները, ամենքն ալ կը խօսին ինչպէս Մի-
սաբեան ինքը պիտի խօսէր, կամ թէ Միսաբ-
եան է որ միշտ կը խօսի անոնց իւրաքանչիւրի
կողմէն՝ իր ունով, իր հեղւով, իր լեզուով։